

М. І. ГЛАДКИХ

**Мінливість знарядь
в процесі їх виробництва
та її роль в утворенні
локальних варіантів
матеріальної культури
(На матеріалах палеоліту)**

В працях палеолітознавців за останні роки визначено багато локальних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту. Серед них — культури (у вузькому розумінні цього поняття як «археологічні культури»), області, провінції, зони, регіони і т. ін. Ці локальні варіанти, іноді й ті, що визначаються окремими фахівцями за допомогою одного поняття, мають у різних дослідників неоднаковий зміст та обсяг; відрізняються і критерії їх визначення. Таке становище примушує шукати шляхи уніфікації критеріїв визначення локальних варіантів матеріальної культури та розробки єдиних принципів їх підпорядкування. При цьому велику роль відіграє розуміння факторів, що обумовлюють локальність. Найбільш повно вони враховані В. П. Любіним, який вказує на такі фактори: соціальний (сталість традицій в обробці каменю, яка спостерігається всередині окремих груп людей), природний (особливості ландшафтно-кліматичного оточення, рослинного та тваринного світу, сировини для знарядь, наявність природних укриттів), функціональний, або господарсько-виробничий (місцеві відмінності є наслідком сезонної, або спеціалізованої діяльності однієї групи людей), міграційний (привнесення на певну територію культури, нехарактерної для неї) ¹.

Як бачимо, названі фактори розкривають умови розвитку культури, напрямок зміни її ознак, але залишають без відповіді питання про механізм цих процесів та передумови формування локальних варіантів матеріальної культури. Розглянемо під цим кутом зору самий процес виробництва в його найважливішій ланці — виготовленні знаряддя. Цей процес як трудовий акт поєднує в собі суб'єктивне та об'єктивне. Конкретно це означає, що, з одного боку, внаслідок сталості традицій обробки каменю всередині відносно замкнених первісних общин майстер намагався виготовити знаряддя, подібне до того ідеального типу, створення якого вимагала традиція, типу, відображеного в свідомості майстра крізь образи реальних, вже існуючих предметів. З другого боку, через нестабільність рухів виконавця під час праці, в залежності від рівня його кваліфікації, а також особливостей конкретного зразка сировини форма виробу відхилялась від ідеального типу, набуваючи своєрідних, індивідуально неповторних рис. У свою чергу ці, вже видозмінені вироби вливались в сукупність реальних предметів і також ставали джерелом для формування ідеальних моделей.

Кожний трудовий акт починається з формування в свідомості людини ідеальної картини процесу видозмінення природної речовини, проходить через об'єктивізацію цієї суб'єктивної картини в об'єктах природи шляхом актуальної діяльності людини² і завершується практичною та розумовою оцінкою результату праці. Поставлене завдання порівнюється з одержаним результатом, що стає передумовою для формування в свідомості людини нових ідеальних картин процесу трудової діяльності. Отже, мінливість знаряддя, а також інших елементів матеріальної культури в процесі їх виробництва і є тим фактором, який забезпечує саму можливість зміни матеріальної культури, її прогресивний розвиток в часі та формування локальних варіантів різного змісту.

Під впливом, з одного боку, соціальних факторів, а з другого — при-

родних, мінливість згаданих елементів закріплюється в різних напрямках. Саме тому кожна археологічна пам'ятка може розглядатись з точки зору її належності до двох типів культурних спільностей щодо умов їх виникнення: историко-етнографічних (тих, що виникли внаслідок близькості историчної долі первісних колективів або єдиного походження) та господарсько-культурних (спільностей, які склалися під впливом ідентичності господарства, обумовленого фізико-географічним середовищем і однаковим рівнем соціально-економічного розвитку цих колективів)³.

Внаслідок цього для підпорядкування локальних варіантів матеріальної культури, встановлення їх градації необхідно розробити дві взаємопов'язані, але різні схеми співвідношення останніх: з одного боку, підпорядкувати историко-етнографічні спільності, з другого — культурно-господарські типи. Якщо ж встановлювати співвідношення окремих локальних варіантів без визначення їх специфіки (тобто не вказуючи належність того чи іншого локального варіанта до историко-етнографічної спільності або до господарсько-культурного типу), як це часто роблять, то є загроза перекручення реальної историчної картини. За даними етнографії відомо, що одна і та сама историко-етнографічна спільність (наприклад, чукчі) може існувати в формі різних господарсько-культурних типів (у даному разі — морські звіробі та тундрові оленярі з відповідними відмінностями в матеріальній культурі).

Локальні варіанти пізньопалеолітичної культури України (середньодніпровський, прикарпатський, волинський, степовий причорноморський) за їх змістом дослідники визначають іноді як території поширення певних господарсько-культурних типів (наприклад, степова зона, за П. Й. Борисковським) або як культури та етнокультурні області (наприклад, середньодніпровська, за І. Г. Шовкоплясом, та волинська, за Г. П. Григор'євим та М. І. Островським)⁴.

Труднощі, які виникають при визначенні характеру локального варіанта пізньопалеолітичної культури, ілюструються прикладом прикарпатського (середньодністровського) варіанта, дослідженого О. П. Чернишом⁵.

Пам'ятки північно-східного Прикарпаття, розташовані у верхів'ях і середніх течіях Дністра та Пруту, традиційно включаються в європейську прильодникову зону розвитку пізньопалеолітичної культури⁶. Водночас деякі дослідники, відзначаючи своєрідні риси матеріальної культури пізньопалеолітичних мешканців цього району, розглядають його як етнокультурну область або її частину⁷.

Для розуміння своєрідного характеру вказаного району велике значення має аналіз палеогеографічного середовища як одного з факторів, що обумовлює виникнення локальних варіантів пізньопалеолітичної культури. Прикарпаття відрізняється дуже розчленованим рельєфом, близьким до гірського, про що свідчать, зокрема, знахідки кісток козерога на деяких стоянках. Рельєф є важливим чинником, що впливає на ландшафтні особливості району. Порівняно з прильодниковими зонами Руської рівнини, розташованими на тій самій географічній широті, територія Прикарпаття була більш лісною⁸ і відрізнялась іншим співвідношенням представників «мішаної льодовикової фауни». В остеологічних колекціях з поселень цього району рештки мамонта не домінують, а в другій половині пізнього палеоліту основною здобиччю людини стає тут північний олень. На деяких пам'ятках залишки північного оленя досягають 95% (Лисичники), що дає підставу говорити про завершення процесу формування в Прикарпатті своєрідного господарсько-культурного типу: мисливців на північного оленя на відміну від «мисливців на мамонта» Середнього Подніпров'я або «мисливців на зубра» степів Північного Причорномор'я. Таким чином, можна ставити питання про можливість розчленування північної європейської прильодовикової зони на два самостійних регіони з двома підтипами господарсько-культурного типу палеолітичних мисливців-збирачів.

Для Прикарпатського регіону північної прильодовикової зони характерне також більш інтенсивне збиральництво, що знайшло вираз у широкому розповсюдженні в пам'ятках Прикарпаття розтирачів та товкачів, а також мотикоподібних знарядь типу лінгбі з рогу північного оленя, які мали колінчасті руків'я і являли собою землекопні знаряддя. На поздовжніх руків'ях з ребер були прорізи для крем'яних вкладишів. Ці знаряддя використовувалися, можливо, як жниварські ножі.

Звичайно, не можна стверджувати, що всі своєрідні риси матеріальної культури пізнього палеоліту Прикарпаття обумовлені специфікою господарської діяльності стародавньої людини, але значна їх кількість сформувалась саме під впливом характеру господарства. Так, значною мірою від характеру мисливської здобичі залежить зовнішній вигляд жител, що добре простежується при зіставленні жител прикарпатського регіону зі спорудами з кісток мамонта середньодніпровської області. Крім того, використання продуктів мисливства дуже впливало на ті елементи матеріальної культури, які важко простежити в археологічному матеріалі, але можна з достатньою мірою вірогідності реконструювати на підставі зовнішнього вигляду продуктів здобичі. Маються на увазі одяг та взуття (різні види вугра та облямівок), різні прикраси (намисто з зубів та ікол тварин), інвентар тотемічних обрядів тощо. Таким чином, залишки фауни на поселеннях палеолітичних мисливців є чітким індикатором господарсько-культурної своєрідності їх мешканців, зумовленої особливостями господарства та природи, що оточувала людину.

Другий шлях закріплення мінливості елементів матеріальної культури простежується в процесі дії інститутів екзогамії та ендогамії, які відігравали, мабуть, найважливішу роль у формуванні стародавніх етносів⁹.

Відомо, що крем'яні вироби з різних господарсько-побутових комплексів одного поселення, які, безперечно, належать до однієї археологічної культури і значною мірою відображають її своєрідність, виявляються далеко не тотожними¹⁰. Однією з причин цього є традиція екзогамності шлюбу, привнесення іншої, хоч і близької, технічної традиції внаслідок приходу в колектив мешканців поселення представників інших родових груп¹¹. Незалежно від того, чи виникла екзогамна система в результаті об'єднання різних, раніше відокремлених, груп людей, або шляхом сегментації одного колективу, відносна відокремленість екзогамних родів сприяла виникненню техніко-типологічних відмін в їх виробках внаслідок прогресу техніки всередині кожної первісної общини. Разом з тим, ці відмінності мали тенденцію до нівелювання завдяки тому, що між общинами шляхом шлюбу постійно здійснювався обмін працездатним населенням. У боротьбі цих двох тенденцій народжувався конкретний тип археологічної культури.

Водночас ендогамну сукупність екзогамних первісних колективів не можна розглядати як абсолютно замкнену соціальну одиницю. У екзогамії траплялись і винятки, які припускали появу в общині нових членів — чужинців з точки зору звичайних норм. Наприклад, у аборигенів Австралії шлюби між людьми, які не належать до традиційних шлюбних класів, становлять 15%¹². Крім того, в первісному суспільстві (особливо в період його розкладу) був поширений звичай «усиновлення» іноплемінних членів. Серед них могли бути етнічно чужорідні, а з точки зору матеріальної культури — інокультурні люди. Останні, локалізуючи свою діяльність на території певного господарсько-побутового комплексу, зберігали свої традиційні прийоми виготовлення виробничого інвентаря, принаймні на початку свого перебування в новому колективі. Такі випадки, хоч і нетипові, можуть траплятись під час археологічних розкопок. Мабуть, саме такий факт був зафіксований В. Н. Станко на мезолітичній стоянці гребениківської культури Мірне, де на одному з

господарсько-побутових комплексів було представлено індустрію кук-рецького типу¹³.

Для пізньопалеолітичної епохи поява в складі первісних общин інокультурних членів є нетиповою, що підтверджується одноманітним характером виробничого інвентаря з площі відомих пізньопалеолітичних поселень. Водночас, за даними С. М. Бібікова, для ранньопалеолітичних пам'яток типова інша картина: співіснування на одному поселенні різнокультурних комплексів¹⁴. Цілком ймовірно, що ця різниця для двох археологічних епох, які змінюють одна одну, відображає етапи в розвитку екзогамії. В ранньому палеоліті екзогамні традиції тільки народжувалися, і постійні шлюбні зв'язки між представниками різних колективів лише встановлювалися. Нівелювання матеріальної культури общин внаслідок обміну працездатним населенням ще не мало місця. На наступному етапі, в пізньопалеолітичну епоху, єдність матеріальної культури мешканців одного поселення свідчить про міцність екзогамних зв'язків, про завершення процесу утворення сталих ендогамних спільностей родового суспільства, всередині яких відбувається формування єдиної матеріальної культури.

¹ Любин В. П. К вопросу о локальных различиях в нижнем палеолите (по материалам Кавказа).— Каменный век Средней Азии и Казахстана. Тезисы докладов совещания. Ташкент, 1972, с. 15—21.

² Томасян С. С. Философские проблемы труда и техники. М., «Мысль», 1972, с. 19.

³ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические общности.— СЭ, 1955, № 4, с. 3—17; Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный ров на Десне.— КСИИМК, 1955, вып. 25, с. 42—54.

⁴ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области.— VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., «Наука», 1964; Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К., 1965; Островский М. И., Григорьев Г. П. Липская палеолитическая культура.— СА, 1966, № 4, с. 3—13.

⁵ Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.— В кн.: Палеолит Среднего Приднестровья. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, т. 15. М., 1959, с. 3—214.

⁶ Борисковский П. И. Палеолит Украины.— МИА, 1953, № 40, с. 411—412; Черныш А. П. Вказ. праця, с. 186.

⁷ Шовкопляс И. Г. О локальных различиях в развитии культуры позднего палеолита.— VII Международный конгресс доисториков и протонисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, с. 42—43; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 63—66.

⁸ Гричук В. П. Растительный покров перигляциальной области.— Лесс—перигляциал—палеолит на территории Средней и Восточной Европы. М., 1969, с. 571—577.

⁹ Бромлей Ю. В. Этнос и эндогамия.— СЭ, 1969, № 6, с. 84—91; Бібіков С. М. Перспективи теоретичні розробки в радянській археології.— Вісник АН УРСР, 1973, № 4, с. 32—34.

¹⁰ Гладких М. І. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря.— Археологія, 1973, 9, с. 15—21.

¹¹ Гладких М. І. Крем'яний інвентар Добранічівської стоянки.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, вип. 4, с. 23.

¹² Бромлей Ю. В. Вказ. праця, с. 85.

¹³ Станко В. Н. Некоторые итоги исследований мезолитической стоянки Мирное.— XV Научная конференция Института археологии АН УРСР. Тезисы пленарных и секционных доповідей. Одеса, 1972, с. 73—75.

¹⁴ Бібіков С. М. Вказ. праця.

М. И. Гладких

**Изменчивость орудий
в процессе их производства
и ее роль в формировании
локальных вариантов
материальной культуры
(На материалах палеолита)**

Резюме

Изменчивость орудий и других элементов материальной культуры в процессе их производства рассматривается в статье как явление, обеспечивающее возможность формирования локальных вариантов материальной культуры. Эта возможность реализуется под воздействием неоднородных факторов (социальных и природных), что приводит к возникновению разных типов локальных вариантов. Поэтому при классификации последних автор предлагает пользоваться двумя взаимосвязанными, но самостоятельными схемами, отражающими, с одной стороны, градацию историко-этнографических общностей, с другой — хозяйственно-культурных типов.

Процесс закрепления изменчивости элементов материальной культуры рассматривается на конкретных примерах действия факторов окружающей среды и экзогамно-эндогамных традиций брачных отношений в первобытную эпоху.

П. І. ХАВЛЮК

**Про реконструкцію
черняхівських жорен**

На території переважної більшості селищ черняхівської культури, поширених у лісостеповій, а подекуди і в степовій зонах України і Молдавії, трапляються знахідки цілих або пошкоджених ротаційних ручних млинів-жорен, виготовлених з різних місцевих гірських порід. Особливо багато їх знаходять на черняхівських пам'ятках Прутсько-Дністровського межиріччя¹. Е. О. Рікман, наприклад, під час дослідження черняхівського селища Загайкани в Молдавії виявив уламки вапнякових жорен майже в усіх розкопаних житлах². На землях Південного Побужжя знахідки ручних млинів зафіксовано в 70% селищ. Ці дані свідчать про широке застосування черняхівцями досить досконалого борошномельного пристрою.

Масовість таких знахідок привертала увагу дослідників черняхівської культури, які неодноразово робили спроби реконструкції цих жорен. Так, Е. О. Симонович одним з перших описав знахідку черняхівської млинової споруди і запропонував її реконструкцію (включаючи й жорна). Щоправда, остання не дає повного уявлення про характер споруди і тим більше, про принципову будову жорен. Викликає, наприклад, сумнів, що вони могли розміщуватись у будівлі типу навісу, адже в такому разі ними не можна було б користуватись взимку³. Виходячи з їх стаціонарного установаження, логічно припускати, що вони влаштовувались у закритому приміщенні виробничого призначення.

Через деякий час Е. О. Симонович повторив свою спробу реконструювати цю саму споруду і жорна⁴. Проте, на жаль, і на цей раз нічого нового у попередню схему не було внесено. Фотографія місцезнаходження нижнього жорнового каменю, вміщена у праці Е. О. Симоновича, дає можливість зробити висновок, що жорна встановлювали на підвищенні, складеному з каменів на глиняному розчині. Воно розвалилось, як і сама споруда, після зруйнування селища. Такі підвищення для жорен знайдено на черняхівському селищі на Житомирщині⁵. Цілком зрозуміло, що користуватись жорнами, закріпленими на долівці, було неможливо. Під час роботи біля них потрібно сидіти чи стояти